

„TANÍTÁS A NEMZETEKNEK” BEVEZETÉS A *TIZENKÉT APOSTOL TANÍTÁSA* CÍMŰ ZSIDÓ-KERESZTÉNY IRAT FORDÍTÁSÁHOZ

RÉPÁS LÁSZLÓ

Kevés olyan korai kereszténységgel összefüggésbe hozható iratot ismerünk, amellyel a kutatók annyit foglalkoztak volna, mint ezzel a rövidke, mindössze tizenhat fejezetből álló írással, amelyet PHILOTHEOS BRYENNIOS, nikomédiai metropolita fedezett föl Konstantinápolyban 1873-ban egy 11. századi kézirat lapjain, amelyet 1883-ban publikált.¹ A mű a kéziratban a ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ vagyis *A tizenkét apostol tanítása* címet viseli, de tartalmaz egy hosszabb címet is: Διδαχή κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν, vagyis: *Az Úr tanítása nemzeteknek a tizenkét apostol által*. A műnek ez az egyetlen teljes görög nyelvű kézírata. Ezen kívül még egy, a 4. század végéről fennmaradt oxyrhynchusi papirusztöredék (no. 1782) tartalmaz két rövidebb szakaszt a műből (1,3b–4a és 2,7b–3,2a). Továbbá fennmaradtak a mű kopt és etióp fordításának töredékei illetve kivonata. Amikor a 4. századi egyháztörténész Caesareai Eusebius *Egyháztörténetében* az Újszövetség könyvei közé tartozóként elfogadott (ὁμολογουμένον), vitatott (ἀντιλεγόμενον), illetve gyanús (νόθος) könyveket felsorolja, a harmadik csoportban, a *gyanúsak* között említi az *Apostolokénak mondott tanításokat* (τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι Διδαχαὶ) Hermas *Pásztorával* illetve *Barnabás-levelével* együtt, de nem sorolja az eretnek iratok közé.² Athanasius püspök 367-ben kelt 39. húsvéti levelében az Ó- és Újszövetség kánoni könyvei után szintén megemlíti olyan könyveket, amelyek kívül vannak ugyan a kanonizált könyveken, ám mégis alkalmasnak tekinti őket arra, hogy az újonnan megtérők olvassák és az istenfélő életre vonatkozó oktatást kapjanak³, és ezek között említi az „*Apostolok tanításának nevezett*” (Διδαχή καλουμένη τῶν ἀποστόλων) művet. Mindez arra utal, hogy a 4. században további, a 2. századból

¹ Bryennios 1883. A Bryennios által megtalált *Hierosolymitanus 54* jelzetű kódex a *Didachén* kívül tartalmazza többek között római Kelemen első és második levelét a korinthosziakhoz, a *Barnabás-levelét*, valamint az Antiochiai Ignatius neve alatt fennmaradt tizenkét levelet. Az írnok aláírása alapján a kézirat 1056-ban készült. A szöveg legjobb kritikai kiadása: Rordorf–Tuilier 1998, kommentár részletes bibliográfiával: Wilhite 2019.

² Eus. *HE* III. 25.

³ Athanasius: *Epistula Paschalis* XXXIX. = Migne *PG* XXVI. col. 1436: ἔστι καὶ ἕτερα βιβλία τούτων ἔξωθεν, οὐ κανονιζόμενα μὲν, τετυπωμένα δὲ παρὰ τῶν πατέρων ἀναγινώσκεισθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις καὶ βουλομένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον· Σοφία Σολομώντος καὶ Σοφία Σιράχ καὶ Ἐσθήρ καὶ Ἰουδίθ καὶ Τωβίας καὶ Διδαχή καλουμένη τῶν ἀποστόλων καὶ ὁ Ποιμήν. („Vannak más könyvek is ezeken kívül, amelyek nem lettek ugyan kanonizálva, de az atyák mégis kijelölték őket, hogy olvassák őket azok, akik mostanság csatlakoztak, és az istenfélő életre vezető beszédet szeretnének tanulni: [ezek] Salamon Bölcsessége, Sirák Bölcsessége, Eszter, Judit, Tóbiás, az Apostolok tanításának nevezett, és a Pásztor.” A szerző ford.)

származó keresztény írásokkal együtt ismerték az egyházban, és noha nem tekintették valóban a címében szereplő 12 apostol által írt műnek, de használatát az új keresztények tanításában mégis egyértelműen ajánlották. A mű későbbi továbbéléséhez tartozik, hogy a 3. században az 1–6. fejezetben foglalt *Két útról* szóló tanításnak készült egy latin fordítása, egyes átdolgozott részei bekerültek a 3. század közepén Syriában keletkezett egyházi rendtartásba, a *Didascaliába*, illetve *Apostoli konstitúciók*⁴ című, egyházi szabályokat rögzítő művekbe. A 9. századi Nicephorus *Stychometria* című munkája az utolsó, amelyben az újszövetségi apokrifek listáján feltűnik a *Didakhé* címe, ezt követően újrafelfedezéséig elveszettek tekintették.

A *Didakhé* keletkezésének ideje és helye

A *Didakhé* által bemutatott egyházi viszonyok alapján közvetlenül a mű újrafelfedezése után az apostoli kor utáni átmenet dokumentumának tekintették a kutatók, hiszen arról tudósít, hogy a gyülekezetek között továbbra is aktívan mozognak az evangéliumokban és az *Apostolok cselekedeteiben* is látott apostolok, próféták és tanítók, akik helyét a helyi közösség által választott püspökök és diakónusok még nem vették át. Így HARNACK az 1. század végére datálta a szöveg keletkezését, amely szerinte a karizmatikus egyházból az intézményesülő „ókatolikus” egyházba való átmenet állapotában mutatja a kereszténységet.⁵ Ezt követően azonban alábbhagy a lelkesedés a *Didakhé* jelentőségét illetően, mivel a múlt század 20-as 30-as éveiben számos angol tudós kétségbe vonta a szöveg korai datálását, és amellett érvelt, hogy a szövegben a *Két útról* szóló rész a *Barnabás-levélből* való átvétel, illetve, hogy valójában olyan késői (2–3. századi) iromány, amely szándékosan próbálja magát korai egyházi iratnak felmutatni.⁶

A holt-tengeri tekerccsek felfedezése után JEAN-PAUL AUDET meggyőzően igazolta, hogy a *Két útról* szóló tanítás mind a *Didakhé*ban mind a *Barnabás-levélben* egy korábbi zsidó forrásra vezethető vissza.⁷ HELMUT KÖSTER pedig kétségbe vonta azt, hogy a *Didakhé* függ *Máté evangéliuma* írásba foglalt változatától, ennek épp a fordítottját állítva⁸, ezzel lényegében *Máté evangéliumának* keletkezési idejére, vagy az előttrre, az 50-es évekre datálva a *Didakhét*. Bár a datálás és a két szöveg egymáshoz való viszonya körüli vita mindmáig nem jutott teljesen nyugvópontra, ma már szinte senki nincs, aki az 1. század végénél későbbre tenné a *Didakhé* keletkezését, ezzel elismerve, hogy a mű fontos ablakot nyit számunkra az 1. századi kereszténység, és elsősorban azon belül is a zsidó-kereszténység sokszínű ágazatainak megismeréséhez.⁹

A mű keletkezésének helyére vonatkozóan három verzió merült fel az elmúlt bő száz évben: Iudaea, Egyiptom, illetve Syria. A iudeai eredet mellett a mű tartalmának egyértelműen zsidó vonásai szóltak. Egyiptom mellett az szólt, hogy a mű első 6 fejezetét alkotó *Két útról* szóló tanítás szinte szó szerint megjelenik a Kr. u. 130. körülre datált *Barnabás-levélben*, amely egyértelműen

⁴ A *Constitutiones Apostolorum* 380. körül Syriában keletkezett, 8 könyvből álló gyűjtemény, amelynek VII. könyve lényegében a *Didakhé* szövegén alapul.

⁵ Harnack 1908.

⁶ Robinson 1920, 102.

⁷ Audet 1952.

⁸ Köster 1957.

⁹ Az egészen korai (Kr. u. 50–70) datálásra lásd Audet 1958, 199; Milavec 2003; Garrow 2004.

Alexandriához kötődik. Szintén az egyiptomi keletkezéshez kínált alapot az, hogy a mű kopt és etióp fordításai földrajzilag is ehhez a területhez kötődnek. Azonban mostanra a mű syriai, még közelebről antiochiai keletkezésének elmélete vált széles körben elfogadottá, mivel a *Máté evangéliummal* kimutatható kapcsolata, az *Apostolok cselekedeteinek* erre vonatkozó utalásai, a szöveg utóélete, valamint a szöveg által kirajzolódó közösség jellegzetességei a syriai Antiochiát vagy a tartomány más városát teszik a legelfogadhatóbb keletkezési helyé¹⁰. Olyan zsidó-keresztény közösség képe rajzolódik ki belőle a számunkra, amely erőteljesen ragaszkodik a Tóra parancsaihoz és a zsidó hagyományokhoz, ugyanakkor nyitott a nem zsidó megtérők befogadására, viszont istentiszteleti formáiban erőteljesen ritualizált jegyeket mutat fel.¹¹

A címek

A mű címe *A tizenkét apostol tanítása*, amelyet egy hosszabb alcím egészít ki a jeruzsálemi kéziratban: *Az Úr tanítása a nemzeteknek a tizenkét apostol által*¹² arra enged következtetni, hogy a mű szerzője a tanítást Jézusnak a 12 apostol nevében és tekintélye alatt fogalmazza meg, azonban ennek hitelességét a 4. századi tanúk nem támogatják.

A Két útról szóló tanítás

A *Didakhé* 1–6-ban található *Két útról* szóló tanítás számos korai zsidó¹³, majd keresztény¹⁴ iratban is megjelenik. Maga a *Két út* már a *Didakhé* keletkezése előtt önálló iratként is létezett. A zsidóságban az úgynevezett *istenfélő* pogányokat¹⁵, akik szimpatizáltak a zsidó vallással, ezzel az irattal tanították a Törvény erkölcsi normáira, mielőtt a rituális tisztaságot szolgáló fürdőben részesültek volna, és egyben elkötelezték volna magukat a 7 „noachita” vagyis Noénak adott törvény megtartására és a bálványáldozatoktól való tartózkodásra¹⁶. Ennek eredményeképpen rituálisan tisztává váltak, és részt vehettek a zsidó közösség életében, kenyérük, boruk is tisztának minősült, helyzetük tórai értelemben megegyezett a *gér tosáv*, vagyis a betelepült jövevény helyzetével¹⁷. A

¹⁰ Wilhite 2019; Draper 2007, 15; Jefford 2005, 37–38.

¹¹ A *Didakhé* zsidó forrásairól, és a mögötte álló közösség vallási és társadalmi kontextusáról ld. van de Sandt – Flusser 2002 és Del Verme 2005.

¹² ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ, Hivatkozásnak tűnik a Csel 2:42-re: „állhatatosan ragaszkodtak az apostolok tanításához (τῆ διδαχῆ τῶν ἀποστόλων)”. Tehát a mű az ősegyház apostoli kollégiuma egészének tanításaként mutatkozik be. Ha ez az önközlés hiteles, akkor elvileg ez a szöveget a leghitelesebb, ráadásul apostoli eredetű tanítássá avatja. Ez esetben azonban joggal merül fel a kérdés, ha ez így van, miért nem szerepel az Újszövetség könyvei között, amelyek kanonizálásánál az apostoli eredet volt az egyik kritérium. Ha viszont a szöveg illetve a szerző állítása a tanítás forrását illetően nem hitelt érdemlő, vagyis szándékoltan megtévesztő a cím, akkor ez viszont komoly kételyt ébreszthet az olvasóban a szöveg tartalmának hitelessége és teljes jóhiszeműsége felől is.

¹³ Ld. Qumráni Közösségi Szabályzat = 1QS 3,13-4,26; *Áser testamentuma; Derek Erec*.

¹⁴ Ld. *Barnabás-levél* 18-20; *Doctrina apostolorum*.

¹⁵ Θεοσεβῆς, οἱ φοβούμενοι τὸν θεόν.

¹⁶ Az „istenfélő” nem zsidóknak mint „betelepült idegeneknek” (*gér tosáv*) befogadásának feltételeit tárgyalja Ruff 2009, 300.

¹⁷ Bár számos tudós hangsúlyozza, hogy a zsidó vallás soha nem volt térítő jellegű (így pl. Flusser 1996, 202), azonban ennek ellenkezőjét Grüll Tibor meggyőzően igazolja (Grüll 2005, 125–128), valamint azt, hogy az „istenfélő” illetve „mennytisztelő” pogány fogalma az 1. században részben átfed a *gér tosáv* fogalmával, ami

Didakhé szerzője/szerkesztője ezt az eredetileg zsidó eredetű, prozelitáknak szánt tanítást használja fel, Jézus törvénytárgyarázatával kiegészítve, hogy az újonnan megtérő nem zsidók számára tanítást adjon egy arra kijelölt tanító által (4,1–2) a friss hívő vízkeresztjét megelőzően („Miatán mindezt elmondátok, merítsétek őket alá”, 7,1). A *Didakhé* a *Két útról* szóló tanítást etikai értelemben, „az élet és a halál útjaként”, nem pedig a világosság és a sötétség angyalainak dualisztikus szembenállásaként érti, ahogyan ez a qumráni szövegekben vagy a *Barnabás-levélben* megjelenik. Az *Élet útját* leíró rész első, „evangéliumi” szakasza (1,3-6) Jézus számos olyan mondását tartalmazza, amelyek Máténál a *Hegy beszédben*¹⁸ illetve Lukácsnál Jézus ún. „mezei prédikációjában”¹⁹ szerepelnek, azonban itt egyik evangélium sorrendjét sem követve szorosan, noha Máté szövegével sokkal több rokonságot mutat a *Didakhé* szövege e tekintetben. Az Isten és a felebarátok iránti kettős szeretet parancs és az ún. „negatív aranyszabály” után ez a rész főképp a Tízparancsolat etikai kifejtését tartalmazza, olyan „*háláchikus*” kiegészítésekkel, amelyek különösképpen olyan pogány gyakorlatokat nevesítenek, mint a pedofília, abortusz, csecsemők kitevése, asztrológia, mágia és a különböző bálványimádással összefüggő gyakorlatok, valamint bekerülnek anyagába a Második Templom-kori judaizmus teológiai felfogására jellemző koncepciók, mint például a bűnöknek alamizsna, vagyis a szegényekkel való anyagi közösségvállalás és irgalmasság gyakorlás általi váltságának felfogása, amely viszont az Újszövetségnek a bűnbocsánattal kapcsolatos tanításából hiányzik (*Did* 4,5).

Az Úr igája és a *Didakhé*

Az egyik legtalányosabb kérdés, amelyet a szöveg felvet, a *Két útról* szóló tanítás végén (6,2-3) az Úr egész igájára való utalás értelmezése. A szöveg jelzett passzusa így szól:

Ha az Úr egész igáját (ὄλον τὸν ζυγὸν τοῦ κυρίου) hordozni tudod, tökéletes (τέλειος) leszel; ha viszont nem, akkor amit tudsz, azt tedd meg. Ami pedig az étkezést illeti, annyit végy magadra belőle, amennyit el tudsz hordozni; a bálványoknak áldozott ételtől (εἰδωλοθύτου) azonban mindenképp tartózkodj, mert az halott istenek szolgálata.

A fenti szakaszban az „Úr egész igája” tartalmának meghatározását az egyik mai kommentátor²⁰ „*crux interpretum*”-nak, vagyis az értelmezők keresztjének nevezi, amely megosztja a szöveg értelmezőit. Ennek megfelelően a következő álláspontok fogalmazódnak meg ezzel kapcsolatban:

A) A korai értelmezők, így HARNACK²¹ is arra hajlottak, hogy itt az „Úr egész igájának” hordozása általi tökéletesség egyfajta aszketikus szentségideálra utal, amely a szexuális önmegtartóztatást,

olyan pogányt jelentett, aki nem vált teljes prozelitává (*gér cedeq*), vagyis nem metélkedett körül, azonban az ún. noachita parancsokat megtartotta és támogatta anyagilag a zsidó közösséget. A *Misna Gerim* traktátusa megkülönbözteti a rituális tisztulási alámerítkezésben részesült *gér*-t, valamint a körül is metélt *gér*-t (*mGerim* 3). A teljes prozelitává válás tehát egy következő lépést jelentett a körülmetélkedéssel, amely egyben a Törvény összes parancsát kötelezővé tette a prozelita számára.

¹⁸ Mt 5-7;

¹⁹ Lk 6,20-49.

²⁰ Wilhite 2019, 340.

²¹ Harnack 1884., továbbá a legtöbb korai angol értelmező.

cölibátust²², illetve az ételekhez való aszketikus viszonyt jelentene, azonban ez az elmélet később nem vonzott követőket, bár a mai kutatásban is van azért pártolója²³.

B) RORDORF–TUILLIER²⁴ szerint az „Úr egész igája” eredetileg a *Két útról* szóló zsidó hagyományanyag lezárásaként a mózesi Törvény egészét jelölte a prozelita-jelöltek számára. Azonban a zsidó-keresztény redaktor a *Két út* krisztianizált, az evangéliumi szakasszal kiegészített (1,3b-2,1) formájában Jézusnak a „radikális” törvényértelmezéseire vonatkoztatja, amelyek a *Hegyi beszéd*-ben is megjelennek és amelyekre Jézus szavai is vonatkoznak, miszerint „vegyétek magatokra az én igámat” (Mt 11,25-30). Eszerint az lesz tökéletes, aki az erkölcsi Törvényt a Jézus szerinti értelmezésben meg tudja tartani, ahogyan ez a Hegyi beszédben megjelenik²⁵, míg aki nem, az a tökéletességnek alacsonyabb fokán helyezkedik el.²⁶ Szerintük az ételekre vonatkozó megjegyzés a mózesi Törvény étkezési parancsaira utal, azonban kifejezetten csak a bálványáldozati ételektől való tartózkodást tekinti kötelezőnek, amivel az apostoli gyűlés (Csel 15) döntéséhez kapcsolódik, bár külön a paráznaságtól, a fojtott állattól és a vértől tartózkodást nem említi.

C) STUIBER és KRAFT szerint az „Úr egész igája” a fenti résszel együtt a szöveg eredeti zsidó rétegéhez tartozik, és a mózesi Törvény egészére utal, amelyet a prozelitáknak magukra kellett venniük, azonban létezett részleges, megengedőbb álláspont, amely szerint a prozelitizmusra nyitott *theoszabész* pogányok részlegesen is vállalhatták, amit meg tudnak tartani, hasonlóképpen az étkezési szabályokból is, azzal a kikötéssel, hogy a bálványáldozati ételektől tartózkodnak. Ezt a későbbi zsidó-keresztény redaktor a megtérő pogányokra vonatkoztatta, tehát a Törvény teljes igájának, illetve a rituális parancsok étkezésre vonatkozó szabályainak a lehetőség szerinti megtartására ösztönzi a pogány háttérű hívőket is²⁷.

D) DRAPER és FLUSSER²⁸ viszont úgy látják, hogy az egész szakasz már egy korai zsidó-keresztény redaktor műve, aki a zsidó eredetű *Két útról* szóló tanítás és a később többször átdolgozott zsidó-keresztény liturgikus anyag közé hidként illesztette be a szakaszt, mint amely az Apostolok cselekedetei 15-ben található apostoli gyűlés döntését értelmezi az *Apostolok cselekedeteitől* eltérő, sajátos zsidó-keresztény szemszögből. Szerintük a jeruzsálemi apostoli gyűlés által a pogány megtérők számára előírt „noachita parancsokat” a szerző és maga a *Didakhé* közössége valójában a szükséges minimumként értelmezte ahhoz, hogy az eredendően zsidó közösség a pogány

²² Vanyó ehhez a „nőtlenégi” értelmezéshez kapcsolja a Mt 11,29-ben szereplő „vegyétek fel az én igámat” paszuszust is, ami véleményem szerint inkább beleolvasása ennek az értelemnek az eredetibe: Vanyó 2018, 97.

²³ Niederwimmer 1998.

²⁴ Rordorf–Tuillier 1978, 32–34.

²⁵ Vö. „Ha valaki pofon üt téged jobb felől, fordítsd oda neki a másik arcodat is, és tökéletes leszel”, *Did.* 1,4

²⁶ Rordorf–Tuillier ezzel összefüggésben említi, hogy a 2. század végi zsidó-keresztény prédikáció, a *De centesima* hasonló „fokozatokat” különböztet meg „Ha képes vagy, fiam, az Úr összes parancsát megtenni, tökéletes leszel, ha pedig nem, legalább a két parancsot (tedd meg), hogy szeresd Isten teljes szívedből, és felebarátodat mint magadat”. Hasonlóan ehhez a 4. századi, ugyancsak syriai zsidó-keresztény eredetű *Liber graduum* szerint azok lesznek „tökéletesek”, akik teljesítik a Hegyi beszéd parancsait, akik pedig „csak” a Tízparancsolatot és a két szeretet-parancsot, azok viszont csupán „igazak”, lásd Rordorf–Tuillier 1978, 33.

²⁷ Stuiber 1961; Kraft 1965, 33–35.

²⁸ Draper 1996; Flusser 1996.

hátterű megtérőket integrálni tudja, elsősorban az asztalközösséghez szükséges rituális tisztaság szempontjából. Jézus törvénytárgyát, majd a Tízparancsolat *háláchikus* kifejtésének, valamint a bálványimádó gyakorlatoktól való tartózkodásnak az elfogadásával és a bementéssel ezek a csatlakozó pogánykeresztények egyfajta keresztény *gér tósáv*, vagyis „betelepült jövevény” státuszba kerültek a zsidó-keresztény közösségben, akik elé a tökéletesség útját a közösség valójában az „Úr teljes igájának” vagyis a Törvény rituális-ceremoniális parancsai közül az étkezési szabályoknak is minél teljesebb megtartásában állítja nem kötelező, de „ajánlott” programként, ha tökéletesek akarnak lenni, és „felzárkózni” a közösség többi, e tekintetben „tökéletes” tagjához. FLUSSER szerint a „noachita parancsoknak” a nem-zsidók számára való előírását maga a Jakab által vezetett jeruzsálemi apostoli anyagyülekezet is a szükséges minimumként értelmezte, és hogy ez a Törvény egészének, így a körülmetélkedésnek és különösen az étkezési parancsoknak a nem-zsidó megtértek általi megtartására való bátorítás valójában a zsidó-keresztény közösség többségi álláspontja volt, amelyet az ő küldöttjeik fogalmaztak meg Antiokhiában is.²⁹ Itt azonban FLUSSER téved, mivel mind a Jakab vezette apostoli gyűlés által elfogadott döntés (Csel 15,20; 28–29) majd később a Jakab és Pál találkozásakor annak ismételt megerősítése (Csel 21,25) alapján teljesen világos, hogy mind Jakab mind a többi apostol Pállal együtt teljes összhangban volt arra nézve, hogy a „noachita” rendelkezéseken túl *„ne rakjunk rátok több terhet azon felül, ami szükséges³⁰: hogy tartózkodjatok a bálványáldozatoktól, a vértől, a fojtott [állatoktól] és a paráznaságtól”* (Csel 15,28–29), továbbá ugyanő később Pálnak: *„A nem zsidókból lett hívőkkel kapcsolatban pedig már levélben közöltük határozatunkat, hogy semmi ilyesmit ne tartsanak meg, hanem a bálványáldozatoktól, a vértől, a fojtott állatoktól és a paráznaságtól őrizkedjenek.”* (Csel 21,25) Tehát Jakabnak és a zsidó-keresztény vezetőknek valamint a pogánymisszió zászlóvivőjének, Pálnak a jeruzsálemi konszenzusa a napnál világosabb módon nemcsak minimumot, de egyben a rituális-ceremoniális és tisztasági törvényi kötelezettségek maximumát is jelentette a nem-zsidó megtértek részére. FLUSSER véleménye mögött az a feltevés húzódik meg, hogy az *Apostolok cselekedetei* szerzője, Lukács adhatta Pál köréhez tartozóként a pogánymisszió általuk követett elveit Jakab szájába, és hogy Jakab és a korai egyház zsidó-keresztény vonulatának vezetői valójában továbbra is a Törvény egész igájának felvételét javallották a nem-zsidó hátterű keresztények számára. Ez azonban távolról sem állja meg a helyét, hiszen az *Apostolok cselekedetei* történeti hitelességét a legújabb kutatások egyértelműen megerősítik, miszerint Lukács történészként ír, és „nem azért ragadott tollat, hogy teológiáját fejtegesse”³¹. Ezzel kapcsolatban RUFF TIBOR hívja fel a figyelmet úttörő jelentőségű doktori dolgozatában arra, hogy ilyen alapvető súlyú kérdésben az Újszövetség legfőbb tanbeli tekintélyei között nem állhat fenn lényegi ellentmondás, mert akkor az Írás önmagát cáfolja meg és teszi hiteltelenné, tehát „az Újszövetség egészének szövege a legerőteljesebb szükségszerűséggel követeli meg Jézus, Péter, Pál, valamint a többi apostol tanításbeli egységét.”³²

²⁹ Flusser 1996, 209.

³⁰ μηδὲν πλέον ἐπιτίθεσθαι ὑμῖν βάρος πλὴν τούτων τῶν ἐπιταγῶν.

³¹ Hengel 1979, 67–68., Ramsay 1983., Hemer 1989. Az apostoli misszió történeti hátteréről és Lukács történetírói értékeléséről lásd még Grill 2009, 111–115.

³² Ruff 2009, 346.

Bemerítés, ima, böjt, hálaadás (eukharisztia)

A *Didakhé* 7–10. fejezete az 1–6. fejezetek morális tanítása után a *Tanítás* a közösség ceremonialis/liturgikus rendjének formai szabályait fekteti le, elsősorban rituális jelleget adva annak. Így szabályozza a bemerítés, a böjtök, az imák és a közös étkezés, benne a hálaadó étkezés (eukharisztia) követendő gyakorlatát.

A bemerítés előtt előírja az 1-6. fejezetekben található morális tanítás elmondását, amelynek végén a bemerítendő számára az Úr teljes igájának felvételét, mint a tökéletes élet útját helyezték a bemerítendő elé, a bálványáldozati ételektől való tartózkodást pedig kötelezően előírták. A bemerítés valószínűleg ezekre vonatkozó fogadalom után történt meg³³. A keresztelest lehetőség szerint hideg folyóvízbe való bemerítéssel végezték az Atya, a Fiú és a Szent Szellem nevére³⁴, de a víz tekintetében lefektet további részletszabályokat is, valamint teljes alámerítés helyett vízhiány esetén megengedi a fej háromszori leöntését is³⁵. A szöveg nem említi csecsemők bemerítését vagy vízzel leöntését. (7,1–2). A bemerítendőnek néhány nap böjtöt is előírtak. A bemerítésnek a *Didakhé*-ban ismertetett előírása a bemerítésről csak szabályokat közöl, azonban magát a bemerítés lényegi tartalmát nem. Nem hozza összefüggésbe a bemerítést sem a megtéréssel, sem a bűnbocsánattal, sem pedig a Szent Szellem ajándékával, ami azért figyelemre méltó, mert ezt Péter már az egyház születésekor megfogalmazza pünkösdkor, a legelső keresztyén vízkeresztiséget megelőző beszédében.³⁶ Péternek azt a tanúságát sem építi be a tanításába, amelyet a legelső nem zsidó, Cornelius és családja bemerítése kapcsán megfogalmaz, amikor „a körümetéledésből valók” számonkéri azért, hogy együtt étkezett körümetéletlenekkel. Péter nekik így felelt meg: azzal, hogy Isten a Szent Szellemet ugyanúgy megadta a nem zsidóknak is anélkül, hogy előbb a rituális tisztátalanságukat a rituális fürdő lemosta volna róluk, vagy körümetéledtek volna, és ezzel megszüntette a különbséget az üdvösségre jutás módját illetően a nem zsidók és a zsidók között, mivel hit által tisztította meg a szívüket, nem a rituális fürdő cselekménye által³⁷. Tehát ha Péter, a legfőbb tekintély a tizenkét apostol között, mindjárt az apostoli igehirdetés kezdetén kétszer is megnyilatkozik a bemerítés spirituális tartalmát és célját illetően, hogyan lehetséges, hogy ezek közül egyik sem hagyott nyomot magát a tizenkét apostol tanításának hirdető *Didakhé* bemerítésről adott tanításán, hiszen a zsidó vallástudományban járatos kutatók³⁸ szerint a leírt rituáléja leginkább is a rituális tisztátalanságot a testről eltávolító rituális fürdő jegyeit mutatja, néhány ponton az újszövetségi kinyilatkoztatásból vett formai jegyekkel új külsőt adva neki, azonban ószövetségi lényegén nem változtatva. Jogosan merül fel az Újszövetséget és a *Didakhét* mint szövegtanút egymás mellett

³³ Lásd még Jusztinosz mártír leírását a 2. század közepén a bemerítés gyakorlatáról (*Apol* 1,61).

³⁴ Vö. Mt 28,19-20 Az evangélium végén Jézusnak a bemerítésre vonatkozó parancsa is a szentháromsági formulát tartalmazza, a bemerítéshez kapcsolódó tanítással: „tanítva őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam nektek” A 9,5-ben viszont az „Úr nevére” formában utal a bemerítésnél használt formulára. Ld. Rordorf–Tuilier 1978, 35.

³⁵ Erre a gyakorlatra az Újszövetségben semmilyen példa nincs.

³⁶ „Térjete meg, és mindnyájan merítkezzetek alá az Úr Jézus nevére, bűneitek bocsánatára, és megkapjátok a Szent Szellem ajándékát Μετανοήσατε, και βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, και λήψεσθε τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος. Csel 2,38.

³⁷ Csel 11,17; Csel 15,8–9.

³⁸ Flusser 1996. Draper 1996.

közeli olvasatban tanulmányozó kutatóban: vajon ugyanez a Péter néhány évtizeddel később első levelében nem ezt a téves, ószövetségi szinten megrekedt értelmezést kívánja-e korrigálni Jézus a Messiás apostolaként a pontoszi, galatai, kappadokiai, kis-ázsiai és bithüniai szétszórásban élő zsidókeresztények³⁹ között, amikor kihangsúlyozza, hogy a Noé bárkájának megmentő funkcióját valójában a bemelegítés nem abban az értelemben tölti be, ahogyan egy rituális fürdő, a rituális tisztátalanságtól mentesíti a testet (οὐ σαρκὸς ἀπόθεις ρύπου), vagyis maga a rituális cselekmény helyes módon történő elvégzése által, hanem lényegi tartalma az ember lelkiismeretének hit által történő megtisztítása (ἀλλὰ συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα εἰς θεόν), hitének tárgya pedig Jézus Krisztusnak a halálból történt feltámadása (δι' ἀναστάσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ), és az a tény, hogy Jézus Krisztus Isten jobbján a mennyben elfoglalta azt az uralmi pozíciót, amely a teljes szellemi terrénomot neki alávett pozícióba helyezi (ὅς ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ πορευθεὶς εἰς οὐρανὸν ὑποταγέντων αὐτῷ ἀγγέλων καὶ ἐξουσιῶν καὶ δυνάμεων, 1Pét 3,22).⁴⁰

A 8. fejezetben a böjtöléssel kapcsolatban a „képmutatóktól” (ὕποκριται) elkülönült napokon történő böjtöt ír elő a gyülekezetnek, vagyis a hét negyedik és előkészületi napján (szerda, péntek)⁴¹. Az itt szereplő „képmutatók” azonosításához segíthet, ha egybevetjük ezeket Jézusnak a Máté evangéliumában található szavaival, aki saját kora farizeus és szadduceus vezetőire alkalmazta gyakran ezt a címkét.⁴² Itt is szembeötlő az, hogy Jézus a tanítványait nem elsősorban a „képmutatókkal” való azonos napokon való böjtöktől vagy a hasonló szövegű imák elmondásától óvta, hanem a farizeusi kovásztól, vagyis a képmutatástól, illetve a farizeusok és szadduceusok tanításától (ἀπὸ τῆς διδαχῆς τῶν Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων, Mt 16,12). Jézus szerint ennek a magatartásnak és tanításnak az a lényege, hogy Isten parancsát emberi hagyományaikkal áthágják, érvénytelenítik illetve erőtlenné teszik, az hogy a rituális vallásgyakorlat kötelmeinek való engedelmességre hivatkozva (áldozati ajándék) érvénytelenítenek valódi parancsokat (szülők tisztelete) és a tiszta szív elé a rituális tisztaságot helyezik (ajkak tisztelete, és közben Istentől távol lévő szív)⁴³. A közösség tagjainak a „képmutatók” által mondott (szintén napi háromszori) imák helyett napi háromszor a Jézus által tanított ima szövegének elmondását írja elő, viszont azzal a tartalmi különbséggel, hogy a *Didakhé* tanításában előírt ima doxológiájából hiányzik a „tiéd a királyság” (ἡ βασιλεία) szakasz, és csak a „tiéd az erő és a dicsőség” (ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα (*Did.* 8,2) mondatrészeket tartalmazza.⁴⁴

A 9–10. fejezetben található asztalközösség és az ahhoz kapcsolódó hálaadás (eukharisztia) áll lényegében az egész irat középpontjában, amelyet a 14. fejezetben további szabályokkal egészít ki a szerző. A benne foglalt hálaadó imák pedig a hagyományos zsidó asztali áldásokból tartalmaznak hosszabb szakaszokat azzal a különbséggel, hogy bennük Jézusra utalnak négyszer is mint „a te szolgád”-ra,⁴⁵ „Úr”-ként, viszont egyszer sem. Az ima során „Dávid szent szőlőjéért” való hálaa-

³⁹ 1Pét 1,1.

⁴⁰ 1Pét 3,21–22.

⁴¹ Jézus számos alkalommal int a képmutatók mintájának követésétől Máté evangéliumában az ima, a böjt és az alamizsna terén is (Mt 6,2; 6,5; 6,16).

⁴² Mt 15,7; 22,18; 23,13–19.

⁴³ Vö. Mt 15,1–20

⁴⁴ Ez sem Máté sem Lukács evangéliumában szereplő imával nem egyezik. Mt 6,9–13; Lk 11,2–4.

⁴⁵ διὰ τοῦ παιδός σου (*Did.* 10,3)

dás DRAPER és FLUSSER szerint egyfajta Dávidhoz kapcsolódó messianizmusra mutat, amelyet az előbbi „szolga” utalásokkal együtt a szerző által képviselt „alacsony krisztológia”-ként nevesítenek a dogmatörténészek.⁴⁶ Azonban az egyház főapostola, Péter pünkösdi beszédében már az egyháztörténet első napján azzal magyarázta meg a Szent Szellem lejövetelének jelenségeit, hogy „ezt a Jézust támasztotta fel az Isten, akinek mi mindnyájan tanúi vagyunk: tehát az Isten jobbjára emeltetve (ὕψωθεῖς), és a Szent Szellem ígéretét megkapva az Atyától, kiöntötte azt, amit ti is láttok és hallotok!” Majd így folytatja: „Legyen tudtára tehát egyértelműen Izrael egész házá-
nak, hogy az Isten Úrrá és Messiássá (κύριον ... καὶ χριστόν) tette azt a Jézust, akit ti keresztre feszítettetek”.⁴⁷ Vagyis a két szöveg párhuzamos közeli olvasatából arra következtethetünk hogy egyrészt Péter apostol már az első pünkösdtől kezdve „magas krisztológiai” fogalmakkal írta le Jézus aktuális szellemi pozícióját, vagyis újszövetségi értelemben a pünkösdtől, a Szent Szellem kitöltését és ezzel együtt az egyház születését. Ezt követően újszövetségi értelemben nem létezik „alacsony krisztológia”, csakis a „magas krisztológia.” A *Didakhé*ra vonatkozóan mindebből az alábbi következtetések adódnak: a magát „apostolinak” hirdető *Tanítás* szerzője eszerint nem tud arról, hogy milyen szellemi korszakváltó esemény következett be pünkösdkor, amely eseményről pedig mind a tizenkét apostol, sőt további száznál több tanítvány tapasztalatot szerzett, és amely korszakos eseményt az „apostolok fejedelme” éppenséggel a Jézus mint szolga helyzetében bekövetkezett lehető legmagasabb fokú előléptetéséért értelmezett többes hallgatósága előtt. Ezt úgy is tekinthetjük történeti teológiai szempontból, hogy Péter bejelentette: az üdvtörténelem órája elütötte az éjfélt, és az üdvtörténelem Jézus Krisztus engesztelő áldozata révén belépett az új szövetség korszakába, aminek bizonyítéka a Szent Szellem kitöltése a tanítványokra. Kérdés tehát, hogy a *Tanítás* hallgatása mindezen üdvtörténeti tényekről vajon a tudatlanság hallgatása-e, azaz a szerző és az általa tanított közösség még időben nem lépett át az új szövetségbe, és ezért áll messianizmusa lényegében ószövetségi alapokon. Ez esetben a szerző Kr. u. 32. pünkösdjé előtt állította össze a művet. Azonban ezt kizárhatjuk, mivel Kr. u. 50 előttre egyetlen kutató sem datálta azt, tehát a tudományos konszenzus szerint nemcsak a pünkösdi eseményekről, de még az *Apostolok cselekedeteinek* antiokhiai eseményeiről és az apostoli gyűlés döntéséről is tudnia kellett. A másik következtetés, hogy a szerző (és az általa vezetett közösség) tartalmi, szellemi értelemben nem lépett át a pünkösdi események által korszakolt új szövetségbe, vagyis az *Apostolok cselekedetei* eseményeinek marginális oldalágaként tud csak ezekről, de azok nem hagynak nyomot a *Tanítás* lényegi tartalmán, „tanfejlődésén”.

Tovább vizsgálva a hálaadó (eukharisztikus) imákat bennük sehol sem tesznek utalást sem Jézus Krisztus testére, sem pedig vérére, mint az új szövetség vérére, sem pedig a bűnök bocsánatára.⁴⁸ Az asztalközösségekben és az hálaadó vacsorában csak az vehetett részt, aki már bemelegedett,

⁴⁶ Draper 2007, 5.

⁴⁷ Csel 2,32–33: τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ἀνέστησεν ὁ θεός, οὗ πάντες ἡμεῖς ἐσμεν μάρτυρες· τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ θεοῦ ὑψωθεῖς, τὴν τε ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου λαβὼν παρὰ τοῦ πατρὸς, ἐξέχεεν τοῦτο ὃ ὑμεῖς [καὶ] βλέπετε καὶ ἀκούετε.

⁴⁸ Mt 26,26–28: Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον καὶ εὐλογήσας ἔκλασεν καὶ δούς τοῖς μαθηταῖς εἶπεν λάβετε φάγετε, τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου, καὶ λαβὼν ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πῖετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο γάρ ἐστιν τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.

és egyben vállalta bálványáldozati ételektől (ειδωλόθυστα) való tartózkodást, vagyis a hangsúlyt a rituális tisztaságra helyezi.⁴⁹ A 14. fejezet kiegészítő szabályaiból az derül ki, hogy a hálaadó étkezést megfélemtették az ószövetségi ételáldozattal⁵⁰, és a hálaadó vacsorát a normál étkezés utáni szent cselekménynek és áldozatnak értelmezték (14,1.3), ugyanakkor Jézus Krisztus halálára és vérére, mint áldozatra nem utal. Úgy tűnik a szerző gondolkodásmódjában inkább az ószövetségi áldozati rendszer dominál, amelynek törvényei a rituális tisztaságot tartják szem előtt, és a *Tanítást* is ennek talaján, ezt az újszövetségi viszonyokra inkább formális értelemben alkalmazza, azonban annak számos lényegi elemét figyelmen kívül hagyva fogalmazza meg. A személyes szentség hiánya esetén a megtérést illetve a bűnök megvallását is előírták, mivel az étkezés ezen részét szentnek tekintették (9,5; 10,6). A közösségi imáknál ugyan a fent említett kötött imaformákat használták, azonban a próféták meg volt engedve, hogy szabadon adjanak hálát, nem a rögzített imák formájában (10,7).

Apostolok, próféták, tanítók, püspökök és diakónusok

Ez egyúttal át is vezet minket az irat azon részére, amely a 11–15. fejezetekben a próféták, tanítók és apostolok fogadását, hitelességének kérdését, illetve helyben választott felvigyázók és gyakorlati szolgálatot ellátó diakónusokkal kapcsolatos követelményeket és feljűk tanúsított helyes viszonyt tárgyalja. A *Tanítást* átadó azt hagyja meg, hogy a közösség azokat fogadja be, akik az előzőekben lefektetett tanítást tanítják, akik azonban más tanítást tanítanak, hogy ezt érvénytelenítsék, azokra ne hallgassanak. Akik azonban az igazságosságot és az Űr ismeretét gyarapítják, azokat úgy fogadják, ahogyan az Urat (11,1–2). Általános elvként az „evangélium rendelkezéseinek”⁵¹ megfelelő bánásmódot ír elő az apostolok és próféták kapcsán. Ezekkel a szolgálati tisztségekkel kapcsolatos rendelkezések számos szövegszerű kapcsolódási pontot mutatnak fel az *Apostolok cselekedeteinek* a syriai Antiokhia gyülekezetének korai szakaszával, konkrétan azokkal az eseményekkel, amelyek a nem zsidók nagy számú megtérését és ezt követően a ciprusi, egyébként lévitai származású Barnabásnak⁵² Jeruzsálemből Antiokhiába való kiküldése⁵³ után zajlottak le. Az előbbi személyek részben utazó, helyhez nem kötött szolgálatot látnak el a gyülekezetek között, részben pedig le is telepednek egy-egy gyülekezetben, ahogyan azt láttuk Antiokhiában is, ahol „Szilásznak tetszett ott maradni, Pál és Barnabás is Antiokhiában időztek” (Csel 15,34–35), tehát letelepedtek ott. Az utazó küldött/apostol szolgálatának alapvető természete volt, hogy konkrét küldetéssel, üzenettel küldetett egy-egy gyülekezetbe, és ezért a szolgálata „normál” jellemzőjének azt tekintették, ha egy gyülekezetben csak a küldetése idejéig, egy-két napig tartózkodik. A megszorító kitételek hamis próféták visszaéléseitől óvnak, akiktől egyébként Jézus szintén inti követőit a Máté evangéliumban⁵⁴, azonban arra is utal ez, hogy a közösség valamilyen gyanakvással vegyes félelemmel

⁴⁹ Draper itt azt hangsúlyozza, hogy a nem-zsidó megtérőkkel való asztalközösség feltételének, a rituális tisztaságnak a megteremtése áll a szöveg fókuszában. (9,5) Draper 2007, 5.

⁵⁰ Mal 1,11.14.

⁵¹ Mt 10.

⁵² Csel 4,36.

⁵³ Csel 11,19–30; 12,25–13,4; 14,26–15,41.

⁵⁴ Az igaz próféta jegyei: az Űr életmódja/jellemvonásai megvannak benne (ἐὰν ἔχη τοὺς τρόπους κυρίου); ezzel

figyelte a körülötte zajló karizmatikus mozgalom eseményeit, és csak távolabbról kapcsolódott ezen szellemi áramlathoz.

A 11. fejezet továbbá említést tesz a prófétáról, aki „nem eszik az asztalról, amelyet szellemben ő rendelt meg” (11,9). Ez olyan prófétai üzenetre utal, mint amilyen Agabosz próféta szolgálata lehetett, aki Antiokhiába ment, és előre jelezte, hogy nagy éhínség lesz az egész lakott földön, és az ő üzenetét gyakorlatba ültetve vitte Pál és Barnabás az Antiokhiai gyülekezet adományait Jeruzsálembe az ottani szegényeknek (Csel 15,27–30). Ez az asztal tehát olyan, a próféta által kezdeményezett anyagi közösségvállalást jelent, amelynek az igaz próféta esetében nem ő a kedvezményezettje, hanem mások. Pál és Barnabás engedelmes is volt a próféciónak és felvitték Jeruzsálembe az antiokhiai gyülekezet adományait. Ugyanakkor a gyülekezetben letelepedni kívánó igazi próféták és tanítók számára a gyülekezet tagjainak „zsengeáldozatait” (ἀπαρχήν) rendeli a *Tanítás*.

A 14. fejezetben a *Tanítás* az „Úr úri napján”⁵⁵ (κατὰ κυριακῆν δὲ κυρίου) írja elő a kenyér megtörését és a hálaadást. Amennyiben az iratot egységes műnek tekintjük⁵⁶, és az 50-es évek idejére datáljuk, akkor arra utalhat, hogy ebben a közösségben már igen korán a hét első napján, vagyis a szombat helyett vasárnap tartották az istentiszteleteket, de több kutató is azt feltételezi, hogy a 11–15. fejezetekben az istentiszteleti rend szabályait a korábbi zsidó-keresztény alapoktól távolodva a közösség későbbi vezetése felül is írhatta.⁵⁷

A 15. fejezetben a felvigyázók és diakónusok esetében hasonló követelményeket fogalmaz meg, mint amelyeket Pál a Timóteushoz ill. Titushoz írt leveleiben, akik tiszteletét erősíti, hiszen „ők is a próféták és tanítók szolgálatát végzik” (15,2). Ez alapján DRAPERnek lehet igaza, miszerint a közösség helyben választott püspökökből és diakónusokból álló vezetése igyekezett pozícióját erősíteni a karizmatikus tanítókkal és prófétákkal szemben, akik időnként ellátogattak a közösségbe.⁵⁸

Végül a szöveg 16. fejezetben az Úr visszajövetelével kapcsolatos eszkatológiai reménység rövid összefoglalását találjuk a *Máté evangéliuma* 24. fejezetéből átemelve több elemet, azonban számos ponton különös szóhasználati módosulásoknak lehetünk tanúi. Így például a világot eltévelyítő, mint Isten Fia (ὁ κοσμοπλανῆς ὡς υἱὸς θεοῦ, *Did.* 16,4) fog megjelenni. A feltámadásra vonatkozó utalása azt mutatja, hogy a szerző először a szentek feltámadását és Jézussal való visszajövetelét várja, amikor az egész világmindenség meglátja az Urat eljönni az ég felhőin.

Összegzés

A *Didakhé* itt közölt fordítása a negyedik az eddig megjelent magyar nyelvű fordítások sorában. 2018-ban a Szent István Társulat kiadójának gondozásában újra kiadták a mű 1980-ban készült átültetését.⁵⁹ A jelen fordítás ugyancsak 2018-ban látott napvilágot az *Új Exodus* teológiai és hitéleti folyóirat hasábjain egy ismeretterjesztő bevezetéssel. Akkor – kezdeti megközelítésként

szemben a hamispróféták ismertető jegyei: nem cselekszi, amit tanít (11,10); ha szellem által azt mondja: adj nekem pénzt, vagy más valamit (11,12).

⁵⁵ Sajátos neologizmus, itt fordul elő először, az Újszövetségben sehol sincs nyoma.

⁵⁶ Vö. Milavec 2003; Varner 2007.

⁵⁷ Vö. Draper 2007.

⁵⁸ Vö. Draper 2007.

⁵⁹ Vanyó 2018.

– a *Didakhé* úgy jellemeztem, hogy az „azoknak a korai zsidó-keresztény gyülekezeteknek a manifesztuma, amelyek lényegében hasonló kulturális közegben élnek, mint amelyben az evangéliumok, vagy akár az Apostolok cselekedetei íródtak, bár annál némileg későbbinek tekinthető, azonban ennek a gyülekezetnek a gyökerei mélyen a zsidósággal közös szellemi örökségbe nyúlnak, abból merítenek, noha azzal vitatkoznak.”⁶⁰

A fordítást azért közzöltük újra a *Studia Biblica* hasábjain, mivel kezdeti megközelítésünk helyességét időközben mérlegeltük a *textus* kutatásának tükrében. Alapmegközelítésünkben kiindulva és a szakirodalom jelen irányvonalait áttekintve DRAPER⁶¹ és FLUSSER⁶² értelmezési keretét vettük alaposabban górcső alá, hiszen a mű értelmezéséhez ők közelítettek a zsidó illetve zsidó-keresztény gyökerek felől. Ezzel egy időben kutatásunk irányát RUFF TIBOR egy korábbi kutatása is megalapozta, aki az *Újszövetség* egészének a Tórához való viszonyát értelmezte NORTHOP FRYE „közeli olvasat” (close reading) módszerét véve alapul. RUFF az *Újszövetség* szövegét egységes egész korpuszként, saját deklarált önértelmezésének keretében vizsgálta a Tórához való viszony szemszögéből. RUFF könyvének végkövetkeztetései után egyben ki is jelölte az általa fontosnak vélt további kutatási területet, amely a későbbi keresztény hagyomány Tórához fűződő viszonyának feltárása.⁶³

Ezért fordításunk bevezetőjét egyfajta kezdeti, feltáró kutatásnak is szántuk, amely ebbe az irányba mutat. Ezért esett választásunk a legkorábbinak tekintett korai keresztény, illetve zsidó-keresztény irat vizsgálatára, amelyet egyfajta alapmintavételnek is tekintettünk a korszak folyamatainak értelmezéséhez. Vizsgálati módszerünk mind a *Didakhé*, mind a vele lényegében egyidőben keletkező *Újszövetség*, mint szövegtörzset esetén a már említett „közeli olvasat” módszere volt, mivel azt feltételeztük, hogy ha a két szöveg illetve szövegegyüttes ugyanazon korban ugyanazon szellemi erőterben keletkezett, akkor szövegszerű megfelelései, és egymásra utalásai kölcsönösen megvilágíthatják a kor történetének szellemi folyamatait. A *Didakhé* datálási *terminus post quem*-jének tekintett 50-es dátumot figyelembe véve elsősorban a szerző által ismertnek vélelmezett *Apostolok cselekedeteinek* eseményeivel vetettük egybe szövegszerűen a *Didakhé* utalásait és allúzióit.

A kutatás mindezen sarokpontjait és kereteit kijelölve és szövegvizsgálatunkat a kezdeti értelmezési keret mentén az említett módszertannal elvégezve a két jeles kutatónak, JONATHAN DRAPERNEK és a néhai DAVID FLUSSERNEK végső konklúzióit csak részlegesen tudom elfogadni. FLUSSERNEK és DRAPERNEK azt a konklúzióját, hogy a *Didakhé* közössége lényegében Pál apostol által fémjelzett karizmatikus keresztény ébredési mozgalom ellenfeleinek, vagy legalábbis az ő tevékenységét gyanakvással vegyes ellenérzésekkel figyelő zsidó-keresztény közösségben jelöli meg, amelynek szemlélete és gyakorlata lényegében tórai és korai rabbinikus zsidó hagyományban gyökerezik, és azt viszi tovább kisebb módosulásokkal, vizsgálatunk eredményei is megerősítették. Azonban sem DRAPERNEK sem FLUSSERNEK azt a további következtetését nem látjuk megalapozottnak, hogy ez a típusú zsidó-keresztény közösség azonosítható volna az *Apostolok cselekedetei*

⁶⁰ Répás 2018.

⁶¹ Draper 2007.

⁶² Flusser 2007.

⁶³ Ruff 2009, 459.

és egyáltalán a teljes Újszövetség mint egységes szövegtanúság által közvetített korai zsidó-keresztény egyház képével. Ehelyett szövegszerű vizsgálataink arra engednek következtetni, hogy a *Didakhé* által képviselt közösség sokkal inkább a korábbi zsidó hagyományok továbbvitelében látja hivatását, szövegének mennyiségi és tartalmi vizsgálata egyértelműen erre mutat. Formanyelvi, műfaji sajátosságai és tartalmi elemei, stílusjegyei alapján nyelve idegen az Újszövetség által megismert „szellemi koinétól”, sőt erősen elüt attól. Ennek oka meglátásom szerint abban keresendő, hogy a két szöveg lényegében két teljesen eltérő szellemi áramlat termékének tekinthető. Miközben az Újszövetség a „kinyilatkoztatás világához” tartozik, addig a *Didakhé* a „hagyomány” szellemi történeti paradigmájának képviselője. E a két szellemi tér: a kinyilatkoztatás és a hagyomány – RUGÁSI GYULÁT idézve – „finoman árnyalható, vagy éppen brutálisan egymásnak szegülő” viszonyban állhat egymással.⁶⁴

Kutatásunk remélhetőleg bebizonyította, hogy a *Didakhé* a hagyomány képviselőjeként az Újszövetség, mint kinyilatkoztatás szellemi áramlatával időben ugyan egyidejűként létezve, azonban metafizikai értelemben azzal párhuzamos valóságot alkotva teremti meg a szellemi hidat a korábbi zsidó hagyomány és a később nagymértékben ebből táplálkozó korai és későbbi katolikus tradíció között. Teszi ezt úgy, hogy a kinyilatkoztatás világából leginkább bizonyos formai és terminológiai jegyeket tesz magáévá, miközben annak szellemi lényege kimutathatóan érintetlenül hagyja. Az számomra is további kutatási területként merül fel, hogy vajon e két hagyományanyag, vagyis a zsidó hagyományon belül a korai illetve későbbi katolikus tradíció, és maga a *Didakhé*, mint ennek első szövegtanúsja milyen forrásokból táplálkozik. Kezdeti benyomásaim ezzel kapcsolatosan arra mutatnak, hogy a farizeusi illetve korai rabbinikus hagyomány mellett vélhetően az esszénus hagyományok is befolyással lehettek rá, ahogyan az előbbi DRAPER meggyőzően bizonyította kutatásai során. A további kutatásra érdemesnek gondolom, hogy az előbbieket mellett a hellenisztikus zsidó tradíciók és a sztoikus illetve egyéb filozófiai vagy más szellemi áramlatok vajon voltak-e befolyással ezen metafizikai tradíció további alakulására.

Didakhé

A tizenkét apostol tanítása

Az Úr tanítása a nemzeteknek a tizenkét apostol által

1.

1. Két út van:⁶⁵ egy az életé, egy a halálé,⁶⁶ a két út között pedig igen nagy a különbség. 2. Az élet útja ez: Először is „szerezd az Istent”⁶⁷ aki megteremtett téged, másodszor pedig „*embertársadat, mint önmagadat*”,⁶⁸ mindazt, amiről nem akard, hogy megtörténjék veled, te se tedd meg a másikkal.⁶⁹ 3. Ezeknek az igéknek a tanítása a következő: „Áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, imádkoztak ellenségeitekért, *a benneteket üldözőkért* pedig böjtöljete.”⁷⁰ „Hiszen mi a köszönet abban, ha azokat szeretitek, akik titeket szeretnek? Nem ugyanezt teszik a nemzetekből valók is?”⁷¹ Ti azonban „*szeressétek azokat, akik gyűlölnék titeket*”, és nem lesz ellenségeitek.⁷² 4. „*Tartsd magad távol a testi és fizikai vágyaktól.*”⁷³ „*Ha valaki pofon üt téged jobb felől, fordítsd oda neki a másik arcodat is*”, és tökéletes leszel.⁷⁴ „*Ha valaki egymérföldes útra kényszerít, menj el vele kettőre.*”⁷⁵ „*Ha valaki elveszi a köpenyed, add oda neki a ruhádat is.*”⁷⁶ „*Ha valaki elveszi azt, ami a tiéd, ne követeld vissza*”,⁷⁷ mert úgysem tudod. 5. „*Mindenkinek adj, aki kér tőled, és ne kérd vissza*”, mert az Atya azt akarja, hogy mindenkinek jusson az ajándékaiból⁷⁸. Boldog, aki ad a parancsolat szerint⁷⁹, mert ártatlan. Jaj annak, aki kap: mert ha valaki szükségben van, és úgy kap, az ártatlan lesz; de aki úgy kap, hogy nincs rászorulva, számot fog adni róla, hogy miért és milyen célból kapta.⁸⁰ Amikor fogságba kerül, számot ad majd a tetteiről és „*nem jön ki onnan, amíg ki nem fizeti az utolsó fillért is*”.⁸¹ 6. De ugyancsak erről az is megmondatott, „*Izzadjon a kezedhez az alamizsnád, amíg nem tudod, kinek add.*”⁸²

2.

1. A tanítás második parancsa pedig ez: 2. „*Ne ölj*”⁸³ „*ne kövess el házasságtörést*”,⁸⁴ ne ronts meg gyermekeket,⁸⁵ ne paráználkodj,⁸⁶ „*ne lopj*”,⁸⁷ ne foglalkozz mágiával,⁸⁸ se varázslással,⁸⁹ ne gyilkold meg a magzatot abortusz által,⁹⁰ és azután se öld meg, hogy megszületett,⁹¹ „*ne kívánd meg embertársad tulajdonát.*”⁹² 3. Ne esküdj hamisan,⁹³ „*ne tanúskodj hamisan*”⁹⁴ „*ne szidalmaz*”⁹⁵ és ne hordozd magadban a neheztelést.⁹⁶ 4. Ne légy se kétértelmű,⁹⁷ se kétnyelvű: mert a kétnyelvűség a halál csapdája. 5. Beszéded ne legyen hazug vagy üres, hanem a tettek töltsék meg tartalommal. 6. Ne légy kapzsi, sem harácsoló, sem képmutató, sem rosszindulatú, sem pedig gőgös.⁹⁸ Ne tervelj ki gonoszsgot embertársad ellen. 7. Egyetlen embert se gyűlölj, hanem némelyeket dorgálj meg, másokért imádkozz, egyeseket pedig jobban szeress még saját lelkednél is.⁹⁹

3.

1. Fiam, kerüld mindazt, ami gonosz, és azt is, ami ahhoz hasonló.¹⁰⁰ 2. Ne légy haragos, mert a harag gyilkosságra visz, sem irigy, sem viszálykodó, sem lobbanékony természetű, mert minde-

zekből gyilkosságok származnak. 3. Fiam, ne légy a vágyak embere, mert a vágy paráznasághoz vezet, sem ocsmány beszédű, és ne is jártasd magasan a szemedet.¹⁰¹ mert mindezekből házasságtörések származnak. 4. Fiam, ne foglalkozz madárjósással,¹⁰² mert az bálványimádáshoz vezet, sem ráolvasással, sem asztrológiával,¹⁰³ sem pedig tisztulási szertartásokkal,¹⁰⁴ ne is akard ezeket látni <sem pedig hallani>, mert mindezekből bálványimádás származik. 5. Fiam, ne légy hazug, mivel a hazugság lopáshoz vezet, és pénzéhes se légy, és ne hajszold önmagáért a dicsőséget, mert mindezekből lopások származnak. 6. Fiam, ne légy morgolódo, mivel ez rágalmazáshoz vezet, sem önfejtő, sem pedig rosszindulatú, mert mindezekből káromlások¹⁰⁵ származnak. 7. Hanem inkább légy szelíd, mert „*a szelídek fogják örökölni a földet*”.¹⁰⁶ (Mt 5,5; Zsolt 37,11) 8. Légy türelmes, irgalmas, őszinte, higgadt és jó, és állandóan féld az igéket, amelyeket hallottál.¹⁰⁷ 9. Ne magasztald fel önmagadat, és ne hagyd, hogy a lelken eluralkodjon a szemtelen magabiztosság. Lelked ne a gőgösöket kövesse, hanem az igazakkal és az alázatosokkal járjon. 10. A veled történő eseményeket úgy fogadd, mint jó dolgokat, tudva azt, hogy semmi sem történik Istentől függetlenül.¹⁰⁸

4.

1. Fiam, éjjel-nappal emlékezz meg arról, aki az Isten beszédét szólja neked,¹⁰⁹ és tiszteld őt úgy, mint az Urat,¹¹⁰ mert ahol az Ő hatalmát hirdetik, ott jelen van az Úr.¹¹¹ 2. Naponta keresd a szentekkel való találkozást, hogy támaszt találj szavaikban.¹¹² 3. Ne okozz szakadást,¹¹³ hanem inkább békítsd ki a vitázó feleket; igazságosan ítéld,¹¹⁴ ne légy személyválogató, amikor helyreigazítod a hibákat. 4. Ne aggódj, hogy vajon úgy lesz-e vagy sem. 5. Ne légy olyan, aki kinyújtja a kezét, hogy kapjon, de ha adni kellene, visszahúzza.¹¹⁵ 6. Mindabból, ami kezed munkája révén a birtokodban

¹⁰¹ μηδὲ υψηλόφθαλμος

¹⁰² οἰωνοσκόπος: a madárjósok a madarak viselkedéséből próbálták meg kideríteni a jövőt, a római vallásban ez a gyakorlat igen elterjedt volt.

¹⁰³ μηδὲ μαθηματικός, itt: asztrológiai számításokkal foglalkozó személyt jelent.

¹⁰⁴ μηδὲ περικαθαίριαν: a „tisztulási szertartások” kifejezés olyan tűz általi „tisztulásra” vonatkozik, amelyek során gyermekeket áldoztak fel tűzben a Molok nevű kánaánita istenségnek a Hinnom-völgyben, Jeruzsálem mellett. Az itt szereplő kifejezés valószínűleg hasonló kultuszra utal, mivel a Septuaginta (LXX) szintén ezzel a szóval adja vissza ezt a gyakorlatot. Vö. 5Móz 18,10-11; οὐχ εὐρεθήσεται ἐν σοὶ περικαθαίριον τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἢ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ ἐν πυρὶ, vö. 2Krón 33,6.

¹⁰⁵ βλασφημῖαι

¹⁰⁶ Vö. Mt 5,5.

¹⁰⁷ Vö. Ézs 66,2.

¹⁰⁸ Vö. Róm 8,28.

¹⁰⁹ Vö. Zsid 13,7.

¹¹⁰ Vö. mAboth 4,15. „Mesteredet félve tiszteljed, mint magát az Istent.” A tanító ilyen magas megbecsülése tehát jelen van a rabbinikus irodalomban.

¹¹¹ Vö. Mt 18,20; mAboth 3,3; „Ha ketten együtt ülnek és foglalkoznak a Tóra igéivel, akkor Isten dicsősége honol közöttük.”

¹¹² Vö. Mt 11,28–29.

¹¹³ A H kéziratban: οὐ ποθήσεις σπῖσμα, azaz *ne kívánd a szakadást*, azonban ezt a többi kézirat alapján ποιήσεις szóra javítják, mi ezt követtük a fordításban.

¹¹⁴ Vö. 5Móz 1,16 sk. Péld 31,9.

¹¹⁵ Vö. 5Móz 15,7–11; Sir 4,31. „Ne legyen kezed kinyújtva, hogy kapj, de amikor adni kellene, bezárva.”

van, adj váltságdíjat a bűneidért.¹¹⁶ 7. Ne bizonytalankodj, hogy adj-e, és amikor adsz, ne morgólj, mert megismered, ki az, aki megadja méltó jutalmadat.¹¹⁷ 8. Ne utasítsd vissza a nélkülözőt,¹¹⁸ oszd meg mindenedet a testvéreddel, és ne mondd a magadénak:¹¹⁹ hiszen ha az örökkévaló javakban társak vagytok, mennyivel inkább a mulandó dolgokban?¹²⁰ 9. Ne vond meg a kezed a fiadtól vagy lányodtól, hanem tanítsd őt ifjúságától fogva az Úr félelmére. 10. Ne adj keserűségéből fakadó parancsot rabszolgádnak vagy szolgálódnak, aki ugyanabban az Istenben reménykedik, mint te, nehogy felhagyjon az Isten félelmével, aki mindkettőtöknek fölötte áll.¹²¹ Mert ő nem azért jön, hogy az embereket a tekintélyük szerint hívja el, hanem azokat [hívja], akiknek a Szellemet előkészítette. 11. Ti pedig, szolgálak, rendeljétek alá magatokat uraitoknak, mint Isten képmásának, tisztelettel és félelemmel.¹²² 12. Gyűlölj minden képmutatást és mindazt, ami nem kedves az Úrnak. 13. Ne hagyd el az Úr parancsait, tartsd meg, ami rád lett bízva, ne tégy hozzá, és el se végy belőle.¹²³ 14. A gyülekezetben valld meg a vétkeidet, és ne jöjj az imádkozásra¹²⁴ rossz lelkiismerettel. Ez az élet útja.

5.

1. A halál útja pedig ez: mindenek előtt gonosz és átokkal teli,¹²⁵ gyilkosságok, házasságtörések, gonosz vágyak, paráznaságok, lopások, bálványimádások, mágia, varázslások, rablások, hamis tanítások, képmutatások, kétszívűség, csalás, kevélység, rosszaság, önfejűség, kapzsiság, ocsmány beszéd, féltékenység, arcátlanság, gőg, dicsekvés, vakmerőség. 2. A jó emberek üldözői, gyűlölők az igazságot, szeretik a hazugságot, nem ismerik az igazságosság jutalmát, nem ragaszkodnak a jóhoz,¹²⁶ sem az igaz ítélethez, nem jó, hanem gonosz célból virrasztanak; távol van tőlük a szelídség és a kitartás, szeretik a hiábavaló dolgokat,¹²⁷ „hajszojják a vesztegetést”,¹²⁸ nem irgalmasak a szegényhez, nem éreznek együtt a lesújtottakkal, nem vesznek tudomást arról, aki teremtette őket,

¹¹⁶ Vö. Tób 4,10 „Mert az irgalmasság (ἐλεημοσύνη) megment a haláltól”; Tób 12,9 „Mert az irgalmasság megment a haláltól és minden bűnt eltöröl”; Sir 3,30. „Az irgalmasság engeszteli ki a bűnt.” A jótékonykodás, mint bűnököt eltörölő cselekedet mind az ó-, mind az újszövetségi kanonikus iratoktól idegen, sőt ezek éppen az ellenkezőjét hangsúlyozzák: az ember nem adhat váltságdíjat életéért (vö. Zsolt 49,8-9; 1Pt 1,18-19). Az apokrif iratokban viszont, mint az itt említett két könyvben is található példát erre a felfogásra, amely a jócselekedeteknek bűnököt eltörölő erőt tulajdonított, amely azután többek között jelen mű révén bekerült a későbbi katolikus tradíció anyagába. (Vö. 2. Kelemen levél 16,4; Polükarposz Philippiekhez írt levele 10,2)

¹¹⁷ Vö. Péld 19,17.

¹¹⁸ Vö. 5Móz 15,9.

¹¹⁹ Vö. Csel 2,44–45; 4,32.

¹²⁰ Vö. Róm 15,27.

¹²¹ Vö. Ef 6,9; Kol 4,1.

¹²² Vö. Ef 6,5; Kol 3,22; mAboth 1,3.

¹²³ Vö. 5Móz 4,2; 12,32. Jel 22,18–19.

¹²⁴ Ez jelentheti a gyülekezetben a nyilvános imádkozást, de az itt szereplő ἐπι προσευχῆν jelenthet imádkozás helyét is, vagyis a zsinagógát is.

¹²⁵ Vö. a következő „bűnkatalógusokkal”: Mt 15,19; Róm 1,29–32; Kol 3,8; 2Tim 3,2–4.

¹²⁶ Vö. Róm 12,9.

¹²⁷ Vö. Zsolt 4,3.

¹²⁸ Ézs 1,23.

gyermek gyilkosai,¹²⁹ Isten alkotásának megrontói, akik a szükségben lévőt visszautasítják, a szorultságban lévőket kizsigerelik, gazdagok pártfogói, szegények törvényszegő bírái, teljességgel bűnösök. Fiaim, bárcsak megmenekülnétek mindezekről.

6.

1. Vigyázz, nehogy valaki eltévelyítsen a tanításnak ettől az útjától,¹³⁰ mert az Isten nélkül tanít téged. 2. Ha az Úr egész igáját hordozni tudod, tökéletes leszel;¹³¹ ha viszont nem, akkor amit tudsz, azt tedd meg. 3. Ami pedig az étkezést illeti, annyit végy magadra belőle, amennyit el tudsz hordozni; a bálványoknak áldozott ételtől azonban mindenképp tartózkodj,¹³² mert az halott istenek szolgálata.¹³³

7.

1. Ami az alámerítkezést illeti, ilyen módon merítsétek alá az embereket: miután mindezt elmondátok,¹³⁴ merítsétek őket alá élő vízben¹³⁵ „az Atya, a Fiú és a Szent Szellem nevére” (Mt 28,19). 2. Ha nem áll rendelkezésükre élő víz, akkor merítsétek alá őket másfajta vízben; ha nem tudjátok hideg vízben, akkor meleg vízben is megtehetitek. 3. Ha pedig sem egyik, sem másik nem áll rendelkezésükre, akkor öntsetek vizet a fejére háromszor, „az Atya, a Fiú és a Szent Szellem nevére” (Mt 28,19). Az alámerítés előtt pedig mind az alámerítést végző, mind az alámerítkező böjtöljön, és ha tudnak, velük együtt még mások is. Az alámerítkezőnek azonban hagyd meg, hogy böjtöljön előzőleg egy-két napot.

8.

1. Böjtjeitek azonban ne a képmutatókéval egy időben legyenek;¹³⁶ mert ők a hét második és ötödik napján böjtölnek [azaz hétfőn és csütörtökön (a ford.)], ti azonban a negyedik napon és az előkészület napján [vagyis szerdán és pénteken (a ford.)] böjtöljete. 2. Ne is úgy imádkozzatok, mint a képmutatók¹³⁷, hanem ahogyan az Úr meghagyta az evangéliumában,¹³⁸ így imádkozzatok:

¹²⁹ φονεῖς τέκνων Vö. Bölcs 12,5. „gyermek irgalmatlan gyilkosai”

¹³⁰ ἀπὸ ταύτης τῆς ὁδοῦ τῆς διδασχῆς; a két útról szóló tanítás lezárása.

¹³¹ Vö. Mt 11,29–30. Az Úr egész igája (ὅλον τὸν ζυγὸν τοῦ κυρίου) a Törvény igáját jelenti abban az értelemben, ahogyan Jézus a Hegyi Beszédben értelmezi azt. Jézus a Törvényről szóló beszédét azzal kezdi, hogy „Ne gondoljátok, hogy eltörölni jöttem a Törvényt vagy a prófétákat; nem azért jöttem, hogy eltöröljem, hanem hogy teljessé tegyem őket” Majd a Törvény tanítványai számára való értelmezésének végén hozzáteszi: „Legyetek tehát tökéletesek, ahogyan mennyei Atyátok tökéletes” (Mt 5,17.48, SZPA).

¹³² Vö. Csel 15,29.

¹³³ Zsolt 106,28.

¹³⁴ Ez arra utal, hogy a *Két útról* szóló tanítás az alámerítés előtti tanítás részét képezte.

¹³⁵ Az élő víz (ἕδωρ ζῶν) hebraizmus (vö. Jn 4,10–11; 7,37–38), amely utánpótlással rendelkező vizet jelentett, forrás, vagy folyó vizét.

¹³⁶ Vö. Mt 6,16–18. Jézus a Hegyi Beszédben nem a böjtölés idejében, hanem módjában és belső motivációjában figyelmeztetett a képmutatóktól való elkülönülésre.

¹³⁷ Vö. Mt 6,5–6.

¹³⁸ Az *evangéliumra* való explicit utalás (ezen kívül még három helyen: 11,3; 15,3 (2)) azt valószínűsíti, hogy

„Atyánk, aki a mennyekben vagy,
 legyen szent a Neved,
 jöjjön el a királyságod,
 valósuljon meg az akaratod a földön is ugyanúgy,
 ahogy a mennyben!
 Add meg ma a napi kenyerünket,
 és engedd el a tartozásunkat,
 ahogyan mi is elengedjük a nekünk tartozóknak!
 És ne adj át minket megpróbáltatásnak,
 hanem szabadíts meg a gonosztól!
 Mert tiéd az erő és a dicsőség örökké.”¹³⁹

3. Naponta háromszor így imádkoztatok.¹⁴⁰

9.

1. Ami a hálaadást illeti, így adjatok hálát: 2. Először a pohárért:

Hálát adunk neked, Atyánk,
 szolgálunk, Dávidnak szent szőlőjéért,
 amelyet megismertettél velünk szolgád,¹⁴¹ Jézus által.¹⁴²
 tiéd a dicsőség örökké!

3. A megtört kenyérért pedig így:

Hálát adunk neked, Atyánk,
 az életért és a tudásért,¹⁴³
 amelyet megismertettél velünk szolgád, Jézus által:
 tiéd a dicsőség örökké!

4. Ahogyan ez a megtört kenyér szét volt szórva a hegyeken,

úgy legyen egyházad egybegyűjtve
 a föld széleiről a királyságodba.¹⁴⁴

Mert tiéd a dicsőség és az erő

mind a szerző(k), mind az a közösség, akinek az iratot szánták, az evangéliumot (feltehetőleg Máté és Lukács evangéliumát) írott formában is ismerték.

¹³⁹ Mt 6,9–13; Lk 11,2–4. A doxologikus zárórészben hiányzik a „tiéd a királyság” (βασιλεία) fordulat, a Máté evangélium szövegahagyományában még egy kopt fordításban szerepel ilyen formában az ima befejező része.

¹⁴⁰ Vö. Dán 6,10; Zsolt 55,18.

¹⁴¹ A παῖς jelentése gyermek és szolgál, Vö. Ézs 42:1–4.19.

¹⁴² Vö. Bab.Talmud Berak. fol. 35a. A szőlőért való tradicionális zsidó áldás él tovább keresztény változatban, aminek alkalmazása a közös étkezésen illetve az úrvacsorai közösségben zsidó-keresztény közösséget feltételez (vö. még 9,3).

¹⁴³ Az „élet és tudás”-ra utalás (ὄπιρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως) Jézus Krisztus feltámadásra és a messiási próféciák beteljesedésére, azok Krisztusra vonatkozó tartalmának megismerésére utalhat.

¹⁴⁴ Vö. 1Kor 10,17. Pál az úrvacsora kapcsán állítja párhuzamba a kenyér egységét Krisztus testének egységével.

Jézus Krisztus által örökké.¹⁴⁵

5. Azonban csak az egyen és igyon hálaadó vacsorátokból,¹⁴⁶ aki alámerítkezett az Úr nevére.¹⁴⁷ Mert erről is mondta az Úr: „*Ne adjátok azt, ami szent, a kutyáknak.*”¹⁴⁸

10.

1. Miután pedig jóllaktatok,¹⁴⁹ így adjatok hálát:

2. Hálát adunk neked, szent Atyánk,
szent nevedért, amelynek szívünkben adtál otthont,¹⁵⁰
és a tudásért, a hitért és a halhatatlanságért,
amelyet megismertettél velünk szolgád, Jézus által:
tiéd a dicsőség örökké!

3. Mindenható Úr, te teremtettél mindent¹⁵¹ a nevedért,
ételt és italt adtál az emberek élvezetére,
hogyaneked adjanak hálát.

Nekünk pedig szellemi ételt és italt,
és örök életet ajándékoztál szolgád, Jézus által.¹⁵²

4. Mindenért hálát adunk neked, mert hatalmas vagy:
tiéd a dicsőség örökké.

5. Emlékezz meg, Urunk, egyházadról,
hogyan megsabadítsd őt minden gonosztól,
és tedd tökéletessé a szereteted által,
és miután szentté tetted, gyűjtsd egybe a négy égtájról
a királyságodba, amelyet elkészítettél számára.¹⁵³

Mert tiéd az erő és a dicsőség örökké.

6. Jöjjön el a kegyelem és múljon el ez a világ.

Hozsánna Dávid Istenének.¹⁵⁴

Ha valaki szent, jöjjön el;

¹⁴⁵ Némileg meglepő, hogy sem a poharat, sem a kenyeret megáldó ima nem tesz utalást Jézus Krisztus engesztelő halálára, ahogyan a Mt 26,26–28 vagy az 1Kor 11,26 alapján várható lenne.

¹⁴⁶ Szó szerint: „hálaadásotokból” (εὐχαριστία).

¹⁴⁷ Vö. 7, 3. Felcserélhetően használja az alámerítési formulát (vö. még Mt 28,19; Csel 19,5).

¹⁴⁸ Mt 7,6.

¹⁴⁹ Ez arra utal, hogy nem különült el a közösség *agapé* jellegű közös étkezése és az úrvacsorai közösség.

¹⁵⁰ A mondat a Templomra való utalás (vö. Neh 1,9), ahová az Örökkévaló a Nevét helyezte, ez az olvasat pedig a Templom lerombolása után a hívők szívét tekinti az Atya Nevének otthont adó szellemi templomnak. (Vö. ennek részletes kifejtésével: *Epist. Barn.* 16, 6–10).

¹⁵¹ Vö. Jel 4,11b.

¹⁵² A mondat az első zsidó áldásra emlékeztet: „Légy áldott, Urunk, Istenünk, mindenség Királya, aki táplálod az egész világot jóságoddal. Kegyelmedből és irgalmadból te adsz kenyeret minden testnek.”

¹⁵³ A harmadik zsidó áldásra emlékeztet, amelyben Izraelnek a pogányok közül való visszatéréseért és Dávid királyságának helyreállításáért imádkoznak. Vö. még 9, 4.

¹⁵⁴ Vö. Mt 21,9.15.

ha pedig nem, térjen meg.

Maranatha.¹⁵⁵ Ámen.

7. A prófétáknak azonban engedjétek meg, hogy úgy adjanak hálát, ahogyan csak akarnak.¹⁵⁶

11.

1. Ha valaki teljesen az előbb elmondottakat tanítja nektek, amikor eljön hozzátok,¹⁵⁷ azt fogadjátok be. Ha azonban a tanító eltér ettől, és más tanítást tanít, hogy ezt érvénytelenítse, akkor ne hallgassatok rá.¹⁵⁸ Ha viszont [tanítása] a megigazulást és az Úr megismerését mozdítja elő, akkor úgy fogadjátok őt, mint az Urat.¹⁵⁹ 3. Az apostolokkal és a prófétákkal kapcsolatosan az evangélium rendelkezésének¹⁶⁰ megfelelően így járjatok el. 4. Minden apostolt, aki hozzátok jön, úgy fogadjatok, mint az Urat; 5. de ő nem marad nálatok, csupán egy napig, ha esetleg szükséges, még a következő napon is. Ha azonban három napig maradna, akkor hamispróféta.¹⁶¹ 6. Amikor pedig egy apostol továbbutazik, csak kenyeret kapjon, annyit, amennyi a következő szálláshelyéig elegendő. Ha viszont pénzt kér,¹⁶² hamispróféta. 7. Egyetlen prófétát se tegyetek próbára, és ne ítéljétek meg,¹⁶³ aki szellem által szól, mert minden bűn megbocsáttatik, de ez a bűn nem bocsáttatik meg.¹⁶⁴ 8. Viszont nem mindenki próféta, aki szellem által szól, csak az, aki az Úr életmódját követi.¹⁶⁵ Tehát az életmódjáról ismerhető fel a hamispróféta és a próféta.¹⁶⁶ 9. Egyetlen próféta sem eszik arról az asztalról, amelyet szellemben ő rendelt meg,¹⁶⁷ ha viszont mégis, akkor hamispróféta.

¹⁵⁵ Vö. 1Kor 16,22. Arám nyelvű kifejezés, jelentése: *Urunk jöjj!* vagy: *Az Úr eljött!*

¹⁵⁶ Ez a kitétel egyrészt arra utal, hogy a közösségben a fentebbi kötött imaformákat követték, másrészt viszont a prófétákra való utalás azt jelzi, hogy a karizmatikus szolgálatok spontánabb, improvizatívabb jellege is jelen volt a gyülekezeti életben.

¹⁵⁷ A 11–13. fejezet a helyi közösségnek a nem helyhez kötött, utazó szolgálatokhoz, apostolokhoz, prófétákhoz, tanítókhoz való viszonyát taglalja. Ez azt jelzi, hogy az irat keletkezése idején a karizmatikus tekintélyek helyét még nem, vagy nem teljesen vették át a lokális, és egyre inkább választott tekintélyek. Akik a mellett érvelnek, hogy a szöveg az első és második század fordulóján, vagy esetleg még előbb keletkezett, többek között ezt a vonást emelik ki, mivel ez azt mutatja, hogy az utazó karizmatikus szolgálatoknak Pál pásztori leveleiben és János 2. és 3. levelében foglaltakhoz mérhető aktivitása volt jellemző ebben a közösségben (vö. Tit 3,13; 2Ján 10; 3Ján 5–10), amely levelek 62. és 95. között keletkeztek.

¹⁵⁸ Vö. 2Ján 10.

¹⁵⁹ Vö. Mt 10,40; Jn 13,20.

¹⁶⁰ Az eredetiben a δόγμα szó szerepel.

¹⁶¹ Úgy tűnik, hogy nem különbözteti meg az irat élesen az apostoli és a prófétai tisztséget.

¹⁶² Ebből és későbbi utalásokból úgy tűnik, voltak konkrét visszaélések.

¹⁶³ Vö. 1Kor 14,29.32; 1Thessz 5,19–22. Itt elég sarkosan fogalmaz a szerző, látszólag ellentétesen a hivatkozott újszövetségi helyekkel, amelyek megkövetelik, hogy hiteles szellemi emberek ítéljék meg a gyülekezetben elhangzó próféciaikat, de néhány sorral később mégis megadja az igazi és a hamispróféta közötti különbségtétel kritériumait.

¹⁶⁴ Vö. Mt 12,31.

¹⁶⁵ Szó szerint: *akiben megvannak az Úr jellemvonásai* (ἔχῃ τοὺς τρόπους κυρίου).

¹⁶⁶ Vö. Mt 7,15–23.

¹⁶⁷ Itt valószínűleg a szegények számára való alamizsnaosztásról van szó, prófétai kijelentésre alapozva, hasonlóan a Csel 11,27–30-ban foglaltakhoz, ahol egy Jeruzsálemből Antiokhiába érkezett próféta, Agabosz prófécijára alapján küldtek adományt a Júdeában lakó keresztényeknek.

10. Mindaz a próféta, aki az igazságot tanítja, de nem cselekszi azt, amit tanít, hamispróféta. 11. Azt a kipróbált, valódi prófétát viszont, aki az egyház földi titkára vonatkozóan tesz valamit, de nem tanítja azt, hogy mások is tegyék azt, amit ő tesz, ne ítéljék el nálatok, mert Istennél van az ő ítélete; másrészt, a régi próféták is így cselekedtek.¹⁶⁸ 12. Aki viszont így szól szellem által: „Adj nekem pénzt, vagy valami más”, arra ne is hallgassatok. Ha azonban más szükségben lévőkkel kapcsolatosan mondja, hogy adjatok nekik,¹⁶⁹ akkor senki ne ítélje meg őt ezért.

12.

1. Mindenkit fogadjatok be, „aki az Úr nevében jön”,¹⁷⁰ és csak azután fogjátok megismerni, hogy kipróbáltatok, mert így értitek meg, hogy mi a különbség a jobb és a bal között.¹⁷¹ 2. Ha az, aki jön, utazó,¹⁷² segítsétek, ahogyan tőletek telik; de ő nem marad nálatok, csak két vagy három napig, ha ez szükséges. 3. Ha le akar telepedni nálatok és ért valamilyen mesterséghez, akkor dolgozzon és keresse meg a kenyerét. 4. Ha viszont nincs szakképzettsége, akkor belátásokat szerint legyen gondotok arra, hogy egy keresztyén se éljen közöttetek dologtalanul.¹⁷³ 5. De ha nem akar ennek megfelelően cselekedni, akkor az „krisztusüzer”:¹⁷⁴ az ilyenektől óvakodjatok.

13.

1. Minden igazi próféta, aki le akar nálatok telepedni, „méltó a táplálékára.” 2. Éppen így az igazi tanító is „méltó, mint a munkás, a táplálékára”.¹⁷⁵ 3. Vegyétek tehát a sajtótok és a szérűtok termésének, valamint ökreiteknek és juhaitoknak minden zsengejét,¹⁷⁶ és adjátok a zsenget a prófétáknak: mert ők a ti főpapjaitok. 4. Ha nincs nálatok próféta, akkor pedig adjátok a szegényeknek.¹⁷⁷

¹⁶⁸ Homályos, nehezen értelmezhető mondat. Az *egyház földi titkára* (μυστήριον κοσμικὸν ἐκκλησίας) és a *régii prófétákra* (ἀρχαῖοι προφῆται) való utalás alapján valószínűsíthető, hogy valamilyen az ószövetségi prófétákéhoz hasonló, a hétköznapi viselkedéstől eltérő, szimbolikus cselekedetre utal. Egyes kutatók szerint, ha az *egyház titkát* az Efézusi levél (5,32) alapján értelmezzük, ahol a házasság képével írja le Krisztus és az egyház viszonyát, és *nagy titoknak* (μυστήριον... μέγα) nevezi ezt, akkor utalhat a prófétának esetleg olyan házasságra, amely prófétikus tartalommal is bír (vö. Hós 1).

¹⁶⁹ Vö. Csel 11,27–30.

¹⁷⁰ Vö. Zsolt 118,26; Mt 21,9.

¹⁷¹ Vö. Mt 25,33; Jón 4,11.

¹⁷² παρόδιος; szó szerint: utazó, úton járó.

¹⁷³ Vö. 2Thessz 3,10–13.

¹⁷⁴ Ez a kifejezés (χριστέμπορος) csak itt fordul elő, mintegy szakkifejezésként. Az ἔμπορος *kereskedőt, kereskedelmi ügynököt, utazót* jelent. A kifejezés tehát olyan személyt ír le, aki a Krisztus ügyével árucikk módjára kereskedik.

¹⁷⁵ Mt 10,10; vö. még 1Kor 9,13–14; 1Tim 5,18.

¹⁷⁶ Vö. 2Móz 22,29: „Ne késlekedj sajtód és szérűd zsengejével.” 4Móz 5,9; 4Móz 18,8–12; 5Móz 18,3–5; a Törvény értelmében a termények és az áldozatok zsengeje Áron utódait, a papokat illette.

¹⁷⁷ Az, hogy a próféta hiányában nem utal püspöki vagy presbiteri tekintélyre, arra utal, hogy ez az anyagi javadalmasítás nem pozícióhoz, hanem karizmatikus tekintélyhez volt kötve. Más korai iratok is beszámolnak arról, hogy az adományok egy részét utazó karizmatikus szolgálatok ellátására, illetve jótékonyági célokra használták (vö. Just. *Apol.* I. 67).

5. Ha kenyeret sütsz, vedd a zsengejét és add meg a parancsolat szerint. 6. Ugyanígy, ha megnyitsz egy korsó bort vagy olajat, vedd a zsengejét és add a prófétáknak. 7. A pénznek, ruhának, és minden egyéb javaknak úgy vedd a zsengejét, ahogyan jónak látod, és add meg a parancsolat szerint.¹⁷⁸

14.

1. Az Úr napján¹⁷⁹ gyűljetek össze, törjétek meg a kenyeret, és adjatok hálát, miután előzőleg megvallottátok vétkeiteket, hogy tiszta legyen a felajánlásotok. 2. Senki, akinek nézeteltérése van a társával, ne csatlakozzon az egybegyűltekhez, amíg ki nem békülnek egymással, hogy tisztátalanná ne váljon a felajánlásotok.¹⁸⁰ 3. Mert ez az, ami megmondott az Úrtól: „Minden helyen és időben tiszta ételáldozattal áldoznak nekem, mert nagy király vagyok, mondja az Úr, és tiszteletre méltó a nevem a nemzetek között.”¹⁸¹

15.

1. Válasszatok magatoknak¹⁸² olyan felvigyázókat¹⁸³ és diakónusokat, akik méltóak az Úrhoz, szelíd, nem pénzéhes, egyenes és kipróbált férfiakat,¹⁸⁴ mert ők is a próféták és a tanítók szolgálatát végzik közöttetek. Ezért ne nézzétek le őket, mert ők a prófétákkal és a tanítókkal együtt tiszteletreméltó személyek közöttetek.¹⁸⁵ 3. Intsétek meg egymást, de ne haraggal, hanem higgadtan, ahogyan előttetek van az evangéliumban.¹⁸⁶ Aki vétkezik a másik ellen, azzal senki ne beszéljen, és

¹⁷⁸ A *parancsolat szerint* (κατὰ τὴν ἐντολήν) kifejezés a Törvény tizedfizetésre és a zsengekre vonatkozó parancsaira utalhat (vö. 5Móz 26,13; Lk 23,56).

¹⁷⁹ Ez minden bizonnyal a hét első napját, a feltámadás napját jelenti.

¹⁸⁰ Vö. Mt 5,23–24.

¹⁸¹ Mal 1,11.14. A két igevers összeolvasztásából adódik.

¹⁸² A χειροτονήσατε kifejezés a kézfeltartással való szavazásra és kézrátétellel való beiktatásra utal. Az Újszövetségben kétszer fordul elő, a Csel 14,23-ban, ahol Pál és Barnabás választottak presbitereket az általuk alapított gyülekezetekben, illetve a 2Kor 8,19-ben, ahol a gyülekezetek választottak kísérőt Pál mellé az adománygyűjtés lebonyolítására. Az Újszövetség egyéb helyeinek tanúsága szerint (Tit 1,5–9; 1Tim 3,1–15) a püspököket/presbitereket és a diakónusokat nem a gyülekezet tagjai, hanem az apostol, illetve az általa kiküldött tekintélyek rendelték és állították szolgálatba. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a diakónusok esetében fontos kritérium volt az is, hogy jó bizonyáguk legyen a közösség tagjai részéről, és a jeruzsálemi gyülekezet tagjai maguk választották ki őket soraikból (Csel 6,3). Ebben a közösségben viszont maguknak választották a vezetőket, ami arra enged következtetni, hogy ekkorra a gyülekezetek feletti apostoli tekintélyek eltűntek (legalábbis ebben a térségben), és megerősödően vannak a helyi, gyülekezetek által közvetlenül választott vezetők. Ebből is látszik, hogy a címben lévő utalás a tizenkét apostolra semmiképpen nem azt jelenti, hogy a tizenkettő szolgálatának idejére datálható az irat, hanem későbbre.

¹⁸³ A szövegben az ἐπισκόπους szerepel.

¹⁸⁴ Vö. 1Tim 3,2–10.

¹⁸⁵ Ezek a mondatok viszont arra világítanak rá, hogy a gyülekezet előtt a próféták és a tanítók nagyobb tiszteletben álltak, mint a püspök(ök) és a diakónusok.

¹⁸⁶ Nem teljesen világos mire utal pontosan, de a legvalószínűbb a Mt 18,15–17.

ne is hallgassa meg, amíg meg nem tér ebből.¹⁸⁷ Imáitokat, irgalmasságokat¹⁸⁸ és minden cselekedeteket úgy vigyék véghez, ahogyan a mi Urunk evangéliumában előtettek van.¹⁸⁹

16.

1. Éberen őrkdjetekek életetek felett: lámpásaitok ki ne aludjanak, derekatokon az öv ki ne oldódjon¹⁹⁰, hanem legyetek készen, mert nem tudjátok az órát, amelyben a mi Urunk megérkezik.¹⁹¹
 2. Gyakran gyülekezzetek össze és keressétek azokat a dolgokat, amelyek a lelketek javát szolgálják. Mert semmi hasznát nem veszitek az egész hitben leélt életidőtöknek, ha az utolsó időben nem váltok tökéletessé.¹⁹² 3. Az utolsó napokban ugyanis elszaporodnak a hamispróféták¹⁹³ és akik bűnre csábítanak, a juhok farkasokká válnak,¹⁹⁴ és a szeretet gyűlöletbe fordul. 4. A törvénytelen-ség elhatalmasodása miatt az emberek meggyűlölök, üldözök és elárulják majd egymást.¹⁹⁵ Akkor meg fog jelenni a világ eltévelyítője,¹⁹⁶ mint Isten Fia,¹⁹⁷ jeleket és csodákat tesz majd,¹⁹⁸ és a föld a kezébe lesz adva, és olyan gonoszságokat tesz majd, amelynek addig még soha nem történtek.¹⁹⁹
 5. Akkor az egész teremtett emberiség bekerül a megpróbáltatás tűzébe:²⁰⁰ közülük sokan bűnbe esnek²⁰¹ és elvesznek, de akik kitartanak hitükben, megmenekülnek,²⁰² Őáltala, aki átokká lett.²⁰³ 6. Ezt követően pedig fel fognak tűnni az igazi valóság jelei: először az égen kiterjesztett jel²⁰⁴, azután a felharsanó trombita jele, harmadszorra pedig a halottak feltámadása,²⁰⁵ 7. de nem az összesé, hanem amint megmondattott: „Eljön az Úr és minden szent Övele”.²⁰⁶ 8. Akkor a világ meglátja majd az Urat, amint eljön az ég felhőin.²⁰⁷

¹⁸⁷ Vö. 1Kor 5,11.

¹⁸⁸ Vagy: *jótéteményeiteket* (ἐλεημοσύνας).

¹⁸⁹ Vö. Mt 6,1 skk.

¹⁹⁰ Vö. Lk 12,35.

¹⁹¹ Vö. Mt 24,42.44.

¹⁹² *nem váltok tökéletessé vagy: nem értek célba* (οὐ... τελειωθήτε).

¹⁹³ Vö. Mt 24,11.24.

¹⁹⁴ Vö. Mt 7,15.

¹⁹⁵ Vö. Mt 24,10.12.

¹⁹⁶ Vö. Jel 12,9; 13,13 sk.

¹⁹⁷ Vö. 2Thessz 2,4.

¹⁹⁸ Vö. Mt 24,24. 2Thessz 2,9.

¹⁹⁹ Vö. Jóel 2,2.

²⁰⁰ Vö. Zak 13,8 sk.

²⁰¹ Vö. Mt 24,10.

²⁰² Vö. Mt 10,22; 24,13.

²⁰³ ἵπ' αὐτοῦ τοῦ καταθέματος szó szerint: őáltala, az átok által. Nehezen értelmezhető utalás, aminek legvalószínűbb megoldása, hogy Jézus Krisztusra, mint megfeszítettre utal, aki magára vette az emberiségre a törvény megtörése miatti átkot (vö. Gal 3,13). De az is elképzelhető, hogy arra utal, hogy Jézus és az őt követők mind a rómaiak, mind a zsidóság egy része átkozódásának céltáblája voltak (vö. Plin. *Epist.* X. 69.5; Just. *Dial.* 47. 4).

²⁰⁴ σημείον ἐκπετάσεως ἐν οὐρανῷ: nehezen értelmezhető mondat, az ég „feltárására”, esetleg a *Jelenésekben* említett az égbolt összehajtására utalhat, vö. Jel 6,17.

²⁰⁵ Vö. Mt 24,30. sk.

²⁰⁶ Zak 14,5. Vö. még 1Thessz 4,15 skk. Jel 20,4 skk. Ezt a Millenniumi messiási királyságra értelmezik többen, így Knopf 1920.

²⁰⁷ Vö. Mt 24,30. Itt a kézirat szövege megszakad, némiképp befejezetlenül hagyva a szöveget.

Bibliográfia

- AUDET 1952: Audet, Jean-Paul: Affinités littéraires et doctrinales du 'Manuel de Discipline'. *Revue Biblique* 59: 219–238. (Literary and Doctrinal Relationships of the 'Manual of Discipline'. In J. A. Draper (ed.), *The Didache in Modern Research*. Leiden: Brill, 1996, 129–147.)
- AUDET 1958: Audet, Jean-Paul: *La Didachè. Instructions des Apôtres*. Paris: Gabalda.
- BRYENNIOΣ 1883: Bryennios, Philotheos: ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ. Istanbul.
- CARSON–MOO 2007: Carson, Donald A. – Moo, Douglas J.: *Bevezetés az Újszövetségbe*. Budapest: Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány.
- CHADWICK 2003: Chadwick, Henry: *A korai egyház*. Budapest: Osiris.
- DEL VERME 2005: Del Verme, Marcello: *Didache and Judaism: Jewish Roots of an Ancient Christian-Jewish Work*. London: T&T Clark.
- DRAPER 1996: Draper, Jonathan A.: *The Didache in Modern Research*. Leiden: Brill.
- DRAPER 2003: Draper, Jonathan A.: A Continuing enigma: the 'Yoke of the Lord' in Didache 6.2–3 and early Jewish-Christian Relations. In P. J. Tomson, D. Lambers-Petry (eds.): *The Image of the Judaeo-Christians in Ancient Jewish and Christian Literature*. Tübingen: Mohr-Siebeck, 106–123.
- DRAPER 2007: Draper, Jonathan A.: The Didache. In Paul Foster (ed.): *The Writings of the Apostolic Fathers*, 13–20. London: T&T Clark.
- DRAPER–JEFFORD 2015: Draper, Jonathan A.–Jefford, Clayton N.: *The Didache: A Missing Piece of the Puzzle in Early Christianity* (Early Christianity and Its Literature) Atlanta: SBL.
- FLUSSER 1996: Flusser, David: Paul's Jewish-Christian Opponents in the *Didache*. In Jonathan A. Draper (ed.): *The Didache in Modern Research*. Leiden: Brill.
- GARROW 2004: Garrow, Alan J. P.: *The Gospel of Matthew's Dependence on the Didache*. London–New York: T&T Clark.
- GRÜLL 2005: Grüll, Tibor: Világosságul adtalak a népeknek. A judaizmus mint térítő vallás a Római Birodalomban. In: *A gyökér és az ágak*. Szombathely: Savaria University Press, 119–152.
- GRÜLL 2009: Grüll Tibor: *A kövek kiáltanak. 50 történeti dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához*. Budapest: Szent Pál Akadémia.
- HARNACK 1884: Harnack, Adolf von: *Die Lehre der zwölf Apostel nebst Untersuchungen zur ältesten Geschichte der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts*. Leipzig: Hinrichs.
- HARNACK 1908: Harnack, Adolf von: *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*. Angol ford.: *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, 1–2. köt. New York: G. P. Putnam.
- HEMER 1989: Hemer, Colin J.: *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History* (WUNT 49) Tübingen: Mohr-Siebeck.
- HENGEL 1979: Hengel, Martin: *Acts and the History of Earliest Christianity*. Philadelphia: Fortress Press.
- JEFFORD 2013: Jefford, Clayton N.: *Didache: The Teaching of the Twelve Apostles*. Salem, OR: Polebridge.
- KNOPF 1920: Knopf, Rudolf: *Die Lehre der Zwölf Apostel*. Tübingen: J. C. B. Mohr.

- KÖSTER 1957: Köster, Helmut: *Synoptische Überlieferung bei den apostolischen Vätern*. Berlin: Akademie Verlag, 159–241.
- MILAVEC 2003a: Milavec, Aaron: *The Didache: Text, Translation, Analysis, and Commentary*. Collegeville, MN: Liturgical.
- MILAVEC 2003b: Milavec, Aaron: *The Didache: Faith, Hope, & Life of the Earliest Christian Communities, 50–70 C.E.* New York: Newman.
- NIEDERWIMMER 1998: Niederwimmer, Kurt: *The Didache: A Commentary*. Translated by Linda M. Maloney. 2nd ed. Hermeneia. Minneapolis, MN: Augsburg Fortress.
- PARDEE 2012: Pardee, Nancy: *Genre and Development of the Didache* (WUNT 2/339). Tübingen: Mohr Siebeck.
- RAMSAY 1983: Ramsay, William: *The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament*. Grand Rapids, MI: Baker. (reprint)
- RÉPÁS 2018: Répás László: Tanítás a nemzeteknek. bevezetés a *Didakhé* című korai zsidó-keresztény irat fordításához. *Új Exodus* 25:2 (2018) 86–95.
- ROBINSON 1920: Robinson, J. Armitage: *Barnabas, Hermas and the Didache: Donnellan Lectures at the University of Dublin*. London: SPCK – New York: Macmillan.
- RORDORF–TUILIER 1978: Rordorf, Willy–Tuilier, André (eds.): *La doctrine des douze apôtres (Didachè)* Introd., texte, trad., app. et ind. (Sources chrétiennes 248.) Paris: Cerf.
- RUFF 2009: Ruff Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra*. Budapest: Józsefvárosi Műhely.
- SKEHAN 1963: Skehan, Patrick W.: Didache 1,6 and Sirach 12,1. *Biblica* 44: 533–536.
- SLEE 2003: Slee, Michelle: *The Church in Antioch in the First Century C.E.: Communion and Conflict* (JSNTSS 244.) London–New York: T&T Clark.
- VAN DE SANDT ET AL. 2005: Van de Sandt, Huub et al. (eds.): *Matthew and the Didache: Two Documents from the Same Jewish-Christian Milieu?* Minneapolis: Fortress–Assen: Van Gorcum.
- VAN DE SANDT–FLUSSER 2002: Van de Sandt, Huub – Flusser, David: *The Didache: Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity* (Compendia rerum iudaicarum ad Novum Testamentum 5.) Minneapolis: Fortress – Assen: Van Gorcum.
- VANYÓ 2018: *Didakhé*. In *Apostoli atyák* (3. kiad.) (ÓKÍ 1.) Budapest: Szent István Társulat.
- VARNER 2007: Varner, William C.: *The Way of the Didache: The First Christian Handbook*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- VOKES 1993: Vokes, Frederick Ercole: Life and Order in an Early Church: the Didache. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II. 27.1 (Berlin: Walter de Gruyter), 209–233.
- WILHITE 2019: Wilhite, Shawn J.: *The Didache: A Commentary*. Eugene, OR: Cascade Books.